
REFERATE E KUMTESA

MARENGLLEN VERLI**FILLIMI I REBELIMIT NË SHQIPËRINË E MESME NË
OPTIKËN E DIPLOMACISË AUSTRO-HUNGAREZE***

Është e njohur historia 6-mujore e qeverisjes së Shqipërisë nga princi gjerman Vilhelm Vid në periudhën 7 mars - 3 shtator 1914. Me konsensusin e Fuqive të Mëdha, edhe për shtetin më të ri të Ballkanit, Shqipërinë, u caktua një monark i huaj, ashtu sikurse më parë ishte vepruar me Greqinë, Rumaninë dhe Bullgarinë. Por në rastin e fundit eksperimenti dështoi. Sot e kësaj dite jepen argumente për faktorët e brendshëm e të jashtëm që e penguan gjermanin pedant e korrekt të konsolidonte Shqipërinë dhe pushtetin e tij duke krijuar një dinasti të qëndrueshme. Pa dyshim, të gjithë studiuesit dhe analistët konvergojnë në një pikë: shpërthimi i Luftës së Parë Botërore, hodhi në erë konsensusin e të mëdhenjve, status-quonë në rajon e më gjerë dhe, natyrisht, nuk i la më asnjë pikëmbështetje edhe pushtetit të Vidit¹. Por ky fisnik gjerman që e kanë kritikuar për mosnjohje të realitetit shqiptar, për inteligjencë mesatare, për mungesë vendosmërie, për paaftësi për të zgjidhur “nyjen gordiane” me veprime energjike, për krijimin e një monarkie operetë etj., por që më e drejtë do të kishte qenë të fajësohej vetëm se nuk mundi të bënte mrekulli (siç është shprehur Edit Durham)², u largua dinjitoz. Ai

* Kumtesë e mbajtur në Konferencën Shkencore Ndërkombëtare “100 vjet nga Principata e Shqipërisë”, organizuar në Durrës më 15 mars 2014, nga Universiteti “Aleksandër Moisiu” në bashkëpunimin me Institutin e Historisë të QSA dhe Fakultetin Histori-Filologji.

¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll.3, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë: Toena, 2007, f.75; Paskal Milo, *Politika e jashtme e Shqipërisë*, Tiranë: Toena, 2013, f. 246; Kastriot Dervishi, *Historia e shtetit shqiptar, 1912-2005*, Tiranë: 55, 2006, f. 59; D. Heaton Armstrong, *Shqipëri 1914, Gjashhtë muaj Mbretëri*, Tiranë: ISHSAN, 2001, f. 34.

² Albert Mousset, *Shqipëria përballë Europës*, Tiranë: Dituria, 2004, f. 17; Edit Durham, *20 vjet ngatërresa ballkanike*, Tiranë: 1989, f. 48. “Mundet që Vidi të kritikohet për mungesë kompetence, shkruan Durham, por duhet të dimë se vetëm

shpenzoi për Shqipërinë e nuk fitoi materialisht nga Shqipëria, sakrifikoi moralisht dhe e la asnjëherë Shqipërinë ndaj konfliktit botëror, sikurse ishte vendosur në Konferencën e Londrës³, kur shumëkush do t'i servilosej përkrahësit më të fuqishëm (në rastin konkret Austro-Hungarisë) dhe do të riskonte të pozicionohej për të fituar kapital politik për të ardhmen, duke e ngarkuar Shqipërinë me “kredi të dyshimta” në mos “kredi të këqija”.

Një vështrim i vëmendshëm i dokumentacionit të kohës, madje edhe i dokumentacionit të vetëm ndonjëherë nga Fuqitë e Mëdha, me interesa të veçanta në rajon, i konfirmon vlerësimet e mësipërme. Në këtë kumtesë hulumtimi ka pasur për objekt përgjithësisht dokumentacionin austro-hungarez të kohës, më i ploti në ato vite, krahas atij të Italisë. Diplomata të kualifikuar e të shumtë austro-hungarezë, të vendosur gjithandej në viset shqiptare përkatësisht në Komisionin Ndërkombëtar të Kontrollit (KNK) (Kral), në konsullatat e Durrësit (Lovental), Vlorës (Majerhausen), Shkodrës (Halla), Shkupit (Jeličko), Prizrenit (Lejhanec), dhe Mitrovicës (Umbauf), në korespondencën e tyre me përfaqësuesit e tjerë të Austro-Hungarisë në rajon, përkatësisht në ambasadat në Romë (Merey) e Stamboll (Mittag) dhe në legatat në Athinë (Shilasi), Cetinë (Otto), Beograd (Gisell), e Bukuresht (Ottokar Çernin), apo me eprorët në Ministrinë e Punëve të Jashtme në Vjenë, posaçërisht me kontin Berchtold etj., na kanë dhënë një informacion të paçmuar për gjithçka, e natyrisht edhe për fillimet e rebelimit në Shqipërinë e Mesme⁴. Por informacioni ndriçon shumë më gjerë se thjesht fillimin e kryengritjes, apo motivet dhe nxitësit e saj, më gjerë se zhvillimet e luftimeve, më gjerë se situata sociale, fetare etj., në Shqipërinë e Mesme. Ai na jep informacion interesant për situatën në Shqipëri dhe në rajon, për përpjekjet e shtetit shqiptar për t'u rimëkëmbur e organizuar, për përpjekjet e Vidit për të qeverisur. Edhe vetëm dokumentacioni i muajit maj dhe i dhjetëditëshit të parë të qershorit 1914, që kemi konsultuar për tematikën e kumtesës, ofron mjaft të dhëna për punën e bërë nga

një njeri me një force të pazakontë karakteri dhe me një njohje shumë të thellë të zakoneve të vendit mund të çante ndaj forcave që ishin bashkuar kundër tij”.

³ *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 25; P.Milo, *Politika e jashtme...*, f. 242; K.Dervishi, *Historia e shtetit...*, f. 58-59; “Vilhelm, princi i Shqipërisë, princi i Vidit”, *Promemorie mbi Shqipërinë*, Tiranë: Skënderbegs Boks, 2010; etj.

⁴ *Arkivi i Institutit të Historisë*, Fondi i Vjenës, Dosjet mars-shtator, 1914.

institucionet e vendit për kompletimin dhe zbatimin e legjislacionit, që do të plotësonte Statutin Organik të Shqipërisë⁵, për vënien nën kontroll të gjithë krahinave të vendit, për vendosjen e rendit në ato krahina që merreshin nën kontroll, për hapjen e përfaqësive diplomatike në shtetet që kishin njohur Shqipërinë, (përkatësisht me Fuqitë e Mëdha Austro-Hungarinë, Italinë, Britaninë, Gjermaninë, Rusinë, Francën, Japoninë dhe me vendet e rajonit, Rumaninë, Serbinë, Greqinë), mandej për mbajtjen e qetësisë në kufijtë e përcaktuar me fqinjët veriorë, për përpjekje për të ingranuar parinë e Jugut dhe bajraktarët e Veriut në të mirë të stabilizimit të shtetit (Eqerem Libohova, Azis Vrioni, Bektash Cakrani, Hysni Toska, Preng Bib Doda, Isa Boletini, Bajram Curri etj.)⁶ etj. Në këtë kuadër nuk munguan përpjekjet për largimin e trupave greke nga Shqipëria e Jugut, përpjekjet për qetësimin e “vorio-epirotëve” përmes negociatave lidhur me kërkesat e tyre “autonomiste”, përpjekjet për përballimin e propagandës osmaniste e turkomane (Esat Toptani, Arif Hiqmeti etj.), përpjekjet për përballimin e shqetësimeve nga situata në kufi e përtej kufijve (veprime të bandave serbe në Kosovë, goditje të malësorëve mbi forcat malazeze në Has, afrim trupash serbe pranë kufijve etj.)⁷.

Interes të veçantë për kompletimin e tablosë së kohës japin të dhënat rreth përpjekjeve për të filluar veprime të natyrës ekonomike, rreth angazhimit për të përfutur nga këshilltarët, organizatorët dhe specialistët e huaj, madje jo vetëm për organizimin e xhandarmërisë (ishin dërguar për këtë oficerë holandezë), por edhe për stërvitjen e forcave të tjera të armatosura me perspektivë krijimin e një ushtrie shqiptare (kishin treguar gatishmëri austro-hungarezët dhe rumunët) dhe së fundi edhe për të vënë në efikasitet ekonominë⁸.

⁵ *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 59. Statuti u miratua në Vlorë më 10 prill nga KNK, përgatitur sipas vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër të 29 korrikut 1913. Sipas këtij statuti Shqipëria shpallej principatë kushtetuese sovraane dhe e trashëgueshme nën garancinë e Fuqive të Mëdha, të cilat garantonin edhe tërësinë e tokave të shtetit shqiptar dhe asnjësinë e tij.

⁶ *AIH*, Fondi i Vjenës, dosjet maj-qershor 1912. Raporte të diplomatëve austro-hungarezë në Romë, Shkodër, Durrës.

⁷ *Po aty*, Vj. 24-I-186, Vjenë 6 maj 1914 dhe Vj.24-14-1429, Njoftime të Ministrisë së Punëve të Jashtme në Vjenë.

⁸ *Po aty*, Vj. 24-I-186, vjenë, 6 maj 1914 dhe Vj.24-14-1429, Njoftime të Ministrisë së Punëve të Jashtme, Vjenë. Më 16 maj Nagi e A.Baldaci ishin të parët, përkatësisht nga A-H dhe Italia në sektorët e punëve botore, që do të ushtronin

Së fundi, me gjithë se shumë probleme ishin grumbulluar, se situata nuk ishte e favorshme për zgjidhjen e tyre, qeveria e Vidit e formatuar më 17 mars, nën kryesinë e Turhan Pashë Përmetit⁹, nuk la pas dore edhe problemin e arsimit. Të dhëna të dt. 18 maj saktësojnë se, pas hapjes së disa shkollave në rajonin e Durrësit dhe Tiranës, u hapën shkolla shqipe edhe në Shkodër e Lezhë¹⁰.

Por a kishte Vidi kompetenca të tilla që çdo sukses apo dështim i kësaj kohe t'i vishet atij? Natyrisht që jo. Me Statutin Organik të Shqipërisë të hartuar nga ndërkombëtarët, përcaktohej se Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit, sikurse ishte vendosur në Londër, do të vijonte të kryente për 10 vjet mbikqyrjen e shtetit të ri. Madje KNK nuk do të ishte një organ thjesht kontrolli, por sipas Statutit do të ishte bartësi kryesor i pushtetit në Shqipëri, organi më i lartë që do të ndërhynte në gjithë organizimin e shtetit dhe do të vendoste për gjithë çështjet administrative financiare etj.¹¹ Mungesa e unitetit në KNK e bënte edhe më të vështirë pozicionin e princit.

Megjithatë, në shtetin e ri, princ Vidi dhe një pjesë e strukturave të administratës së tij, iu vunë punës. Dhe, nëse nuk kishin akses në bisedimet për t'i dhënë fund lëvizjes “vorio-epirote”, që kish shpërthyer jo rastësisht pak ditë para se Vidi të vinte këmbën në Shqipëri¹², përmes forcave të xhandarmërisë dhe të vullnetarëve proqeveritarë, ushtruan presionin e tyre që J.Zografosi dhe qarqet qeveritare të Athinës, që qëndronin pas tij, të mos ishin aq të qetë në negociatat e filluara më 10

funksionet e tyre në Shqipëri. Një këshilltar belg planifikohej të vinte për financat etj.

⁹ *Po aty*, Fondi i Vjenës, dosje të marsit 1914; Shih edhe *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 59, si edhe *Fjalorin Enciklopedik Shqiptar*, vëll. 3, Tiranë: Kristalina-KH, 2009, f. 2156. Qeveria e 17 marsit kishte këtë përbërje: Turhan Pashë Përmeti, kryeministër dhe ministër i Punëve të jashtme, Esat Pashë Toptani, ministër i Luftës dhe i Punëve të brendshme, Myfit Bej Libohova, ministër i Drejtësisë, Azis Vrioni, ministër i Bujqësisë, dr. Gaço Adhamidhi, Ministër i Financave, Preng Bib Doda, ministër i Punëve Botore (nuk e ushtroi detyrën), Mihal Turtulli, ministër i Arsimit, Hasan Prishtina, ministër i Postë-Telegrafeve.

¹⁰ *AIH*, Vj. 24-25-2571, Raport i datës 18 maj 1914.

¹¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, f. 59.

¹² *Po aty*, f. 61. Më 2 mars 1914, 5 ditë para mbërritjes së Vidit në Durrës, i ashtuquajtur “kongres epirot” shpalli “autonominë e Vorio-Epirit” dhe formoi “qeverinë e përkohëshme” të J.Zografosit.

mars në Korfuz me të dërguarin e Princ Vidit, kolonelin hollandez Tomson, të emëruar “komisar i jashtëzakonshëm”.

Ndërkohë më 26 mars kishte shpërthyer një kryengritje antiserbe në Kosovë¹³. Si reaksion zinzhir Athina dhe Beogradi reagues duke ndërmarrë veprime në Shqipëri. Shkatërrimi i saj garantonte politikën e tyre aneksioniste në viset shqiptare të aneksuara dhe më tej të pretenduara. Dokumentacioni austriak i kohës përmend lëvizje të shumta trupash serbe gjatë gjithë prillit dhe majit dhe dislokim të tyre pranë kufirit të shtetit shqiptar, kurse në prefekturat jugore të Korçës dhe Gjirokastrës veprime të hapura e të kamufluara të forcave greke¹⁴. Raportet e konsullit të Durrësit, Lovental, sinjalizojnë për një situatë të acaruar në gjysmën e parë të majit edhe në Shqipërinë e Mesme, por ato bëhen të detajuara e konkrete që nga 17 maji i 1914-ës, kur ndodhi përplasja e parë te Ura e Limuthit pranë kodrave të Rrashbullit midis rebelëve dhe batalionit të tiranasve (800 vetë) të komanduar nga Abdi Bej Toptani, që udhëtonte drejt Durrësit për t’u dërguar në Jug të vendit kundër rebelëve “vorio-epirotë”¹⁵. (Fillimi i rebelimit më 17 maj korrespondon me nënshkrimin po atë ditë në Korfuz të protokollit midis Zografos dhe KNK). Gjithçka është shënuar kronologjikisht për zhvillimin e luftimeve dhe për përhapjen e rebelimit në Shqipërinë e Mesme në botimet e derisotme monografike, përfshi dhe Historinë e Popullit Shqiptar, të botuar në disa edicione me disa vëllime, figuron në ato dhjetëra telegrame, informacione e raporte që i shkonin Vjenës nga konsujt e saj në Durrës, Shkodër, Vlorë etj., dhe nga ambasadori i saj në Romë, Merey. Por në mungesë të kohës që ka në dispozicion një kumtesë më duket më me interes të ndalem në opinionet dhe analizat që diplomatët austro-hungarezë ofrojnë për fillimet e rebelimit në fjalë.

Nga ambasadori austro-hungarez në Romë, Merey, sinjalizohet që në fillim të majit se shtypi britanik (“Tajmsi”) përgojon aftësinë e Vidit për të qeverisur¹⁶. Në kujtimet e Syrja Vlorës thuhet se në fund të gushtit koloneli Filips, komandant i garnizonit ndërkombëtar në Shkodër, e kish

¹³ Liman Rushiti, *Rrethanat politiko-shoqërore në Kosovë 1912-1918*, Prishtinë: 1986, f. 85.

¹⁴ *Po aty*, Fondi i Vjenës, dosje të mars-prillit, 1912.

¹⁵ *Po aty*, Vj. 24-30-3078, Raport i dt. 18 maj 1914 i Loventalit për Berchtoldin.

¹⁶ *AIH*, Vj. 24-19-1929, Raport i Merey-t, dt. 4 maj 1914.

kompromentuar veten duke bashkëpunuar me rebelët kundër princit¹⁷. Rasti i parë tregon për mungesën e simpatisë në Londër kundër një princi që konsiderohej njeri i Austro-Hungarisë, kurse rasti i dytë, në prag të Luftës së parë Botërore (pas vrasjes së Franc Ferdinandit, më 28 qershor, shpalljes së luftës nga Austro-Hungaria, Serbisë më 8 korrik dhe fillimit të Luftës së Parë Botërore, më 4 gusht), provon se Britania e Madhe e pozicionuar në luftë kundër Austro-Hungarisë, ngutej për rrëzimin e influencës së kësaj të fundit në Shqipëri.

Njoftime të tjera ndriçojnë qëndrimin e Stambollit për ngjarjet në Shqipëri. Ambasadori i Austro-Hungarisë në qendrën e Perandorisë Osmane njoftonte në fillim të majit se aktiviteti i Arif Hiqmetit në Shqipëri për të propaganduar kundër Vidit dhe në favor të vendosjes së një princi turk në fronin e shtetit të ri, po bëhej haptazi dhe intensivisht¹⁸. Më 14 maj edhe konsulli në Durrës, Lovental telegrafonte se kishte informata se Arif Hiqmeti vepronte “bashkarisht”, apo nën një mbulesë, me Esat Toptanin dhe se Syrja Vlora (caktuar si ministër i akredituar në Vjenë) i kish thënë atij se besonte në një grusht shteti të afërt¹⁹.

Njoftimi me interes është edhe ai për udhëtimin 15 ditor të kryeministrit, Turhan Pashës, në kryeqytetet e Fuqive të Mëdha (12 maj - 25 maj) duke filluar nga Roma, për të kërkuar kredinë e premtuar prej 75 milion fr. ari, mandej ngritjen e statusit të principatës në nivel mbretërie, dhe për të paraqitur kërkesa të tjera në drejtim të përkrahjes për Shqipërinë dhe marrjen e garancive për mbrojtje ndaj politikës destruktive të fqinjëve. Në këtë kuadër ai i kish kërkuar San Xhulianos demarshe të përbashkëta me Austro-Hungarinë, për problemin e Epirit dhe një ndihmë urgjente ekonomike, që do të shërbente edhe për të shmangur një katastrofë humanitare, e cila kërcënonte rreth 100 mijë banorë të viseve shqiptare të jugut të larguar nga vatrat e tyre për shkak të terrorit grek dhe të dyndur në territoret e kontrolluara nga qeveria²⁰.

Vjena ndërkohë ishte e informuar intensivisht nga përfaqësuesit e vet diplomatikë qoftë për veprimet e Greqisë në Shqipërinë e Jugut, qoftë për politikën e dhunës së Serbisë, që nxiste shpërngulje masive të shqiptarëve

¹⁷ Syrja Vlora, *Kujtime. Nga fundi i sundimit osman në Luftën e Vlorës*, Tiranë: Iceberg, 2013, f. 118.

¹⁸ *AIH*, Vj. 24-29-2952, Telegram i ambasadorit dt. 2 maj 1914.

¹⁹ *Po aty*, Vj. 24-30-3031, Telegram i Loventalit, dt. 14 maj 1914.

²⁰ *Po aty*, Vj. 24.30.3034, Telegram i Ministrisë së Punëve të Jashtme, Vjenë, 15 maj 1914 për Loventalin në Durrës.

nga Kosova dhe sjelljen aty të kolonëve sllavë. Në një njoftim të konsullit në Mitrovicë, Umlanf, të 12 majit, raportohej për procedura të shpejtuara në nxitjen e shpërnguljeve. Sipas konsullit në fjalë në mars-prill 1914, vetëm nga rrethi i Mitrovicës ishin larguar 1200 familje shqiptare dhe ishin sjellë 80 familje malazeze dhe 10 familje serbe të ardhura nga SHBA²¹.

Njoftimet nga konsujt në Durrës (Lovental) dhe Shkodër (Halla), të dt. 18-28 maj 1914, bëjnë fjalë jo vetëm për veprimet e kryengritësve por edhe për një kombinim të veprimtarisë shtetërore të italianëve, serbëve e grekëve, në dëm të princ Vidit dhe në favor të kryengritësve të Shqipërisë së Mesme. Në mesin e këtij kombinacioni qëndrojnë dhe dy degëzime në vend, të kundërvënies ndaj Vidit përkatësisht nga pasuesit e xhonturqve dhe të Esat Toptanit. Nuk mungojnë të dhënat dhe për veprime të Ismail Qemalit, nxitjen prej tij të të birit, Qazimit që të vihet në krye të trupave vullnetare të Vlorës, kundër “vorio-epirotëve”²² etj.

Të dhëna të herëpashershme japin informacion edhe lidhur me kërkesat që paraqesin kryengritësit²³, për praninë gjithnjë më të madhe në Durrës, pas 19 majit (data e arrestimit të Esat Pashës), të anijeve italiane e austro-hungareze të luftës etj.²⁴

Të dhëna interesante në dokumentacionin diplomatik austro-hungarez, janë gjithashtu ato që, krahas qëndrimit ndaj kryengritësve të Shqipërisë së Mesme dhe Esat Pashës, pasqyrojnë qëndrimet e kancelarive të Fuqive të Mëdha dhe personaliteteve të ndryshëm përfaqësues të tyre, ndaj princ Vidit dhe dy qeverive të tij (pas kthimit nga Evropa më 25 maj 1914, Turhan Pasha u caktua të rikrijojë kabinetin, i cili vijoi nga 28 maj deri më 3 shtator.²⁵

²¹ *Po aty*, Vj. 24.38.3888, Telegram i konsullit, dt. 12 maj 1914,

²² *Po aty*, Telegram i Ismail Qemalit, dt. 19.5.1914 dërguar nga Nica, (Francë) të birit.

²³ *Po aty*, Vj.24.30.3082, Informacion i Merey-t, nga Roma, dt. 19.5.1914.

²⁴ *Po aty*, Vj. 19.V.1914, Vj.24.3.321, Raporte të Loventalit për eprorët.

²⁵ *Shqipëria më 1937*. Veprimi shtetnor gjatë 25 viteve të parë të vetqeverimit I, Tiranë, 1937, f. 114-115; Shih edhe *Fjalori Enciklopedik Shqiptar ...*, vëll.3, f. 2156. Kabineti i ri rezulton me këtë përbërje: Turhan Pasha kryeministër, Preng Bibë Doda, ministër i Punëve të Jashtme, Aqif Pashë Elbasani, ministër i Brendshëm dhe zëvendësisht i Luftës, (ministër i Luftës në gusht u caktua Kara Seit Pasha), Mihal Turtulli, ministër i Arsimit, Mithat Frashëri, ministër i Punëve Botore dhe i Postë-Telegrafave, Abdi Toptani, ministër i Bujqësisë, Myfit Libohova i Drejtësisë, Filip Noga i Financave.

Diplomatët italianë (deri në nivelin e San Xhulianos) dhe rumunë duket se e mbrojnë Esat Toptanin, por ndërsa italianët e denigrojnë Vidin, rumunët nuk e bëjnë këtë²⁶. (Vidi ishte nipi i Mbretëreshës Elisabeta të Rumanisë). Esati duket se ka mbështetje edhe në Beograd, Cetinë dhe Athinë. Sipas ambasadorit Meri (Romë), po të realizohej nga Esati një grusht shteti, Serbia, Mali i Zi dhe Greqia, kundrejt ndihmës për të, do të kishin koncesione territoriale²⁷. Dokumentacioni të le të kuptosh se edhe Vjena gradualisht po akumulonte pakënaqësi ndaj Vidit²⁸. Së fundi edhe midis figurave të shquara të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare vihet re e njejtja gjë. Midis të pakënaqurve figuron edhe Ismail Qemali²⁹.

Në gjithë këto qëndrime nuk ka asgjë paradoksale por pasqyrim të pastër interesash. Nëse për qëndrimin e lexueshëm lehtësisht kundër Vidit në Stamboll, Beograd, Cetinë dhe Athinë, apo për qëndrime më të mbuluara të Londrës dhe Romës, argument është mospërputhja e interesave të tyre politike me konsolidimin dhe forcimin e shtetit shqiptar (Turqia, Serbia, Greqia, Mali i Zi), ose me konsolidimin e pushtetit të gjermanit Vid në krye të këtij shteti (Britania e Madhe, Italia), për Austro-Hungarinë arsyeja është tjetër. Përpjekja e Vidit për të respektuar vendimet e Konferencës së Londrës (vendimet e 29 korrikut 1913) dhe Statutin Organik të Shqipërisë (të 10 prillit 1914) si edhe për të ekuilibruar interesat e Vjenës me ato të Romës në Shqipëri sfidonte pretendimet e Vjenës për supremaci të padiskutueshme. Kurse në vlerësimin jopozitiv të I.Qemalit për Vidin ndikonin motive personale dhe të përzgjedhjes rishtaz të aleatit të madh midis faktorit ndërkombëtar.

Duke materializuar politikën dhe synimet e tyre në Shqipëri, shtetet e sipërpërmendur ndërmorën hapa konkretë. Sipas dokumentacionit austro-hungarez, qeveria serbe kish futur në veprim agjenturën e saj në radhët e parisë në Kosovë, financonte me 10.000-20.000 napolona ar Aqif Hiqmetin e dërguar nga xhonturqit në Dibër për propagandë dhe për krijim grupesh të armatosura³⁰. Gjithashtu autoritetet serbe nxisnin midis

²⁶ *AIH*, Vj. 21.V.1914, Vj. 24.31.3115.

²⁷ *Po aty*, Vj. 24-23-2306, Njoftim i Meri-t, dt. 22.5.1914 për Vjenën.

²⁸ *Po aty*, Vj. 24-22-2226, Reagim i Shefit të Shtabit të Ushtrisë së Austro-Hungarisë, Conrad, dt. 4 prill 1914; *po aty*, Vj. 24-28-2858, Raport i Meri-t, dt. 4 qershor 1914 për Berchtoldin.

²⁹ *Po aty*, Vj. 24-29-2960, Telegram i Meri-t, dt. 4 qershor 1914, për kontin Berchtold.

³⁰ *AIH*, Vj. 24-40-4077, Lejhanec nga Prizreni, dt. 1 qershor 1914.

myslimanëve shqiptarë kundërshtimin e Vidit dhe, madje, në viset e Remjes, Ohrit dhe Prespës, i rekrutoni si xhandarë dhe që nga Dibra i kalonin në Shqipëri³¹. Atasheu ushtarak i Austro-Hungarisë në Beograd, majori Galinek, njoftonte shefin e Shtabit të Përgjithshëm të ushtrisë në Vjenë (Conrad) më 29.V.1914, se qëndrimi i Serbisë qysh kur u krijua Shqipëria konsistonte në shtimin e vështirësive për konsolidimin e saj, në dërgimin e armëve dhe municioneve në Shqipëri dhe në veprime që synonin shkatërrimin e shtetit shqiptar³².

Në të njëjtën kohë me veprimet e serbëve, xhonturqit organizonin në Stamboll e Selanik oficerë me origjinë shqiptare (janë identifikuar disa me origjinë nga trevat shqiptare nën sundimin serb, si Mehmet Arifi nga Tetova, Sait Rifati nga Struga etj.) dhe i dërgonin në Shqipëri³³. Prania e agjitorëve të tyre në zonën e kryengritjes konfirmohet edhe nga përfaqësuesi i Austro-Hungarisë në KNK (Kral), i cili i kish konstatuar ata gjatë takimit që përfaqësuesit e KNK kishin patur më 27 maj me kryengritësit³⁴.

Më të pakta ishin informacionet për veprimtarinë e Greqisë, preokupim kryesor i së cilës mbetej zotërimi i situatës dhe qëndrimi antividist në Shqipërinë e Jugut. Pasi u sigurua nënshkrimi i Protokollit të Korfuzit përmbajtja e të cilit është e njohur, Athina ruhej për të mos u kompromentuar në treva të tjera shqiptare. Gjithsesi ngjarjet në Shqipërinë e Mesme për situatën e rëndë në Durrës, sikurse raportonte konsulli i Austro-Hungarisë në Korfuz “u pritën këtu me një gëzim djallëzor”³⁵.

Veprimet e italianëve janë më të njohurat. Fakte të shumta jepen në dokumentacionin austriak për qëndrimin e diplomatëve dhe ushtarakëve italianë në përkrahjen të Esat Pashës, në komunikim të vazhdueshëm me

³¹ *Po aty*, Vj.24-23-2315, Vj.24-23-2313, Telegram i konsujve në Shkup dhe Selanik, dt. 22 maj 1914.

³² *Po aty*, Vj. 24-28-2861, Informacion i Galinekut, dt. 29.V.1914; Vj.24-40-4075, Konsulli në Prizren Lejhanec, më 29 maj relatonte për propagandë serbe, antividiste, në Mirditë.

³³ *Po aty*, Vj. 24-23-2321, Telegram i MPJ, dt. 23.5.1914 për përfaqësitë diplomatike në Romë, Athinë, Durrës, Vlorë.

³⁴ *Po aty*, Vj.24-26-2674, Telegram i Kralit nga Vlora, dt. 28 maj 1914.

³⁵ *Po aty*, Vj. 24-23-2360, Raport konsullor, dt. 27 maj 1914.

rebelët, në nxitjen e fshehtë të myslimanëve kundër të tjerëve, meqenëse katolikët konsideroheshin përkrahës të A-H etj.³⁶

Në linjën e politikës italiane duket se është pozicionuar për momentin edhe I.Qemali, për të cilin Syrja Vlora i telegrafon nga Roma konsullit të përgjithshëm austro-hungarez në MPJ në Vjenë, duke e njoftuar për disa intervista të tij dhe duke rekomanduar që t'i krijohen vështirësi sepse “ai është në opozitë me qeverinë e Shqipërisë”³⁷.

Dokumentacioni austro-hungarez jep informacion edhe për programin e rebelëve, të shpallur më 3 qershor 1914 në Shijak, në një lloj kongresi, apo mbledhje të përgjithshme. Kjo mbledhje, që zgjodhi kryetar të Qendrës së Përgjithshme të rebelimit esatistin Mustafa Ndroqi, nënkryetar majorin Xhenabi Adili, myftiun e Tiranës Musa Qazimin, Arif Hikmetin dhe Haxhi Adilin dhe komandant të ushtrisë Qamil Haxhi Fezën, të gjithë të konfirmuar si proturq e proesatistë, në programin e miratuar kërkoi: përmbyshjen e princ Vidit dhe qeverisë së tij, bashkimin e Shqipërisë me Perandorinë Osmane, vendosjen e një princi turk në Shqipëri, përdorimin e flamurit osman në vend të atij shqiptar, përdorimin e gjuhës turke etj.³⁸

Në këtë mënyrë Vjena tani kishte të pasqyruara kërkesat e kryengritësve, të unifikuara, të cilat deri atëherë i ishin relatuar të pjesshme dhe të ndryshme nga deklarues të ndryshëm. Raporti i 4 qershorit 1914, që ambasadori a-h në Romë, Merey, i dërgonte qendrës, ishte një analizë e plotë e situatës në Shqipëri të krijuar nga rebelimi në Shqipërinë e Mesme por edhe qëndrimin që diplomacia e Vjenës po adaptonte ndaj Vidit dhe regjimit të tij³⁹.

Merey, me anën e këtij raporti, i bënte të ditur Bertholdit se nuk kishte dyshim se për origjinën e rebelimit, në prapaskenë në radhë të parë qëndronin “intrigat turke”. Sipas tij, ky qëndrim lidhej jo me ndonjë dëshirë për ta rifituar Shqipërinë, por me synimin që, përmes një regjimi mysliman në Shqipëri, të kërcënohej Greqia, me të cilën kishte kontradikta për çështjen e ishujve të Egjeut.

³⁶ *Po aty*, Vj.24-28-2803, Telegram nga Lovental, dt. 1 qershor 1914.

³⁷ *Po aty*, Vj. 24-44-4195, Telegram i S.Vlorës nga Roma, dt. 4 qershor 1914.

³⁸ *Po aty*, Vj. 24-25-2563, Raport dt. 4 qershor 1914, togerit Zaver për MP të Luftës dhe MP të Jashtme në Vjenë; Shih edhe *Historia e Popullit Shqiptar...*, f. 65; etj.

³⁹ *AIH*, Vj. 24-28-2858, Raport i Merey-t, dt. 4 qershor 1914, për Berchtoldin.

Përsa i përket Serbisë, analizonte Merei, ajo synonte krijimin e një situatë katastrofike në Shqipëri, për të ndërmarrë ndonjë aksion në një kohë të afërt. Më tej ai vërente se rebelimi mund të posedonte edhe një karakter autonom dhe të paraqitej si një manifestim tradicional i anarkisë, protestës kundër taksave, kundër shërbimit ushatarak, për mbrojtjen e islamizmit nga kultura europiane etj. Si faktor që nxiti shpërthimin e kryengritjes, Merey përmend edhe pavendosmërinë e Vidit për të vepruar në disa momente decizive. Sipas ambasadorit qëndrimi i tij ndaj Esatit dhe rebelëve, “ndoshta e groposi krejt pozitën e tij në Shqipëri dhe në botën e jashtme”.

Kurse qeverinë Merey e konsideronte pothuaj inaktive. Sipas tij “punët e saj të vetme ishin dorëheqjet, rishpërndarja e portofolave dhe rimarrja e funksioneve. Në opinionin e ambasadorit Myfit Libohova vlerësohet i korruptuar, Preng Bib Doda, ministër vetëm në letër, anëtarët e tjerë të kabinetit zero, kurse kryeministri Turhan Pasha, i pazoti dhe pa energji. Përsa i përket Esat Pashës, Merei e cilëson konspirator dhe bashkëpunëtor, në mos të blerë, nga turqit, serbët dhe grekët, flirtues me italianët dhe nxitës të rebelimit, që në të ardhmen me rrëzimin e princit të zinte vetë kryen e vendit.

Në raportin e 4 qershorit ambasadori Merey analizon edhe politikën italiane. Sipas tij Italia kërkonte të mbështetej mbi elementin mysliman në Shqipëri, meqenëse Austro-Hungaria konsiderohej e lidhur me katolikët. Në këtë linjë ai shihte edhe motivin e afrimit të Italisë me Esat Pashën.

Për të kapërcyer krizën në Shqipëri diplomati me përvojë rekomandonte një ndërhyrje kolektive, përkatësisht miratimin nga të gjithë Fuqitë e Mëdha të një pranie të plotë të forcave ushtarake ndërkombëtare në Durrës, si edhe zgjerimin e kompetencave të KNK.

Shpërthimi i një anarkie të plotë në Shqipëri nuk mund të përballohet vetëm nga princi dhe qeveria e tij nënvizonte ai, sepse u mungojnë mjetet për të zotëruar me forcë situatën. Mbetet pra të shpresohet të “operativiteti i prestigjit evropian” për një ndërhyrje kolektive jo në stil të gjerë. Sidoqoftë “e ardhmja e Shqipërisë..., mua më duket shumë e errët” përfundonte me nota pesimiste Merey analizën e tij, duke shtuar se ngjarjet e ndodhura së fundi në Shqipëri kanë hedhur mjaft hije në relacionet e Vjenës me Romën.

Opinionet e ambasadorit Merey pasqyrojnë një vijë të qëndrimeve të Vjenës për çështjen shqiptare, për situatën rajonale, për Vidin dhe

faktorin shqiptar etj., të cilët nuk e kishin nën kontroll sikurse pretendonin. Gjithsesi, dokumentacioni austro-hungarez i kohës hedh dritë mbi situatën e vështirë që kalonte Shqipëria në hapat e para të jetës si shtet i pavarur. Gjashtë muajt e qeverisjes së Vidit mbetet të trajtohen me shumë kujdes dhe protagonistët të marrin vlerësimin realist të merituar.